

بررسی گرایش اجتماعی در تفسیر قرآن

محمد حسین مدیر*

عضو هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی جهرم

چکیده

گرایش اجتماعی یکی از گرایش‌های تفسیری نوین است و که بیش از یک قرن از عمر آن نمی‌گذرد بنابراین هنوز در آغاز راه است با این وجود تحولی عظیم در دنیای تفسیر قرآن ایجاد کرده است. هدف اساسی این گرایش و بنیان گذاران و گروندگان به آن این است که قرآن از حاشیه به متن زندگی و از حالت تشریفاتی به محور زندگی و چراغ راه مسلمانان تبدیل شود یعنی قرار دادن قرآن در جایگاه حقیقی، شایسته و بایسته آن. بنیان گذار این گرایش سیدجمال الدین اسدآبادی و اولین تفسیر اجتماعی توسط شاگردش «شیخ محمد عبده» نوشته شده است پس از آن مفسران زیادی در کشورهای اسلامی، این گرایش را انتخاب و توسعه داده‌اند. این گرایش مانند هر حرکت و نهضتی دارای نقص‌ها و آسیب‌هایی چند می‌باشد که به مرور توسط مفسران اجتماعی مورد شناسایی و در حال رفع شدن است.

واژه‌های اصلی: قرآن، تفسیر، گرایش تفسیری، گرایش اجتماعی، علوم اجتماعی.

درآمد

در حدود صد و اندی سال پیش مصلحان مسلمان با درک وضعیت اسف بار جوامع اسلامی، مسلمانان را در اعماق ظلمت‌ها یافتند اما با تفکر و اندیشه فراوان به درستی دریافتند که تنها راه برون رفت از این ظلمت‌کده و نسخه شفاعت‌بخش دردهای جانکاه و مزمن جوامع اسلامی روی آوردن به قرآن است اینان برای نجات قرآن از گورستان و آوردن آن به صحنه زندگی اجتماعی، تحول و نهضتی را آغاز کردند که در دنیای تفسیرنگاری و نگاه نو به کتاب آسمانی اسلام همان چیزی است که بعدها به نام «تفسیر اجتماعی» یا «گرایش اجتماعی در تفسیر قرآن» نام گرفت. گرایش و حرکتی مبارک و پربرکت که هنوز در آغاز راه است.

مفهوم شناسی

الف - تفسیر قرآن

تفسیر قرآن عبارت است از بیان مفاد استعمالی آیات قرآنی و آشکار نمودن مراد جدی خدای متعال از آن بر مبنای ادبیات عرب و اصول عقلایی محاوره (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن، ۲/ ۲۳)، توضیح آن‌که هر کلامی یک مفاد استعمالی دارد و یک مراد واقعی و جدی، مفاد استعمالی، معنایی است که کلام با توجه به مفاهیم عرفی کلمات و قواعد حاکم بر هیئات و ترکیبات و قراین متصل بر آن دلالت دارد و مراد واقعی و جدی مطلبی است که گوینده آن را از کلام خویش اراده کرده است، خواه با مفاد استعمالی کلام مطابق باشد و خواه بر خلاف آن باشد.

ب - گرایش تفسیری

مراد از گرایش تفسیری صبغه‌ها و لون‌های مختلف تفسیر قرآن است که

گاهی با عناوینی چون تفسیر کلامی، تفسیر تربیتی، تفسیر اجتماعی، تفسیر فقهی، تفسیر اجتماعی و... معرفی می‌شود. این گونه امور با تمایلات ذهنی و روانی مفسران ارتباط مستقیم و تنگاتنگ دارد. مهم‌ترین عامل پدید آورنده گرایش‌های تفسیری جهت‌گیری‌های عصری مفسران است این موضوع خود معلول سه عامل دیگر است:

۱. دانش‌هایی که مفسر در آن تخصص دارد؛

۲. روحیات و ذوقیات مفسر؛

۳. دغدغه‌های مفسر نسبت به مسایل مختلف بیرونی؛

بنابراین می‌توان گفت: مراد از گرایش تفسیری، سمت و سوهایی است که ذهن و روان مفسر در تعامل با شرایط و مسائل عصر خود بدان‌ها تمایل دارد. بطور مثال: در حالی که مهم‌ترین دغدغه فکری مفسری تربیت معنوی افراد است، مفسر دیگری فارغ از این دغدغه، بزرگ‌ترین دل‌مشغولی‌اش مبارزه با حکومت جور و ایجاد یک اجتماع اسلامی با حکومت دینی است. بطور قطع تفسیر این دو مفسر در عین دارا بودن نقاط مشترک فراوان، هر یک دارای جهت‌گیری خاص خود است حتی اگر منابع معتبر در تفسیر نزد آن دو یکسان باشد. (علوی مهر، حسین، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ۱۶)

ج - گرایش اجتماعی

در این مورد تعریف‌های متعدد و دیدگاه‌های متفاوتی بیان شده که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

اول - دیدگاه آیت الله معرفت

ایشان می‌نویسند:

«امتیاز این شیوه تفسیری در دوران معاصر در آن است که رنگی نو به خود گرفته با چهره فرهنگ و ادب معاصر و با پرداختن به مسائل جامعه درخشیده است... این نوع تفسیر، پدیده‌ای نوظهور است که نخست به اظهار دقایق تعبیر قرآنی و سپس بیان آنها با اسلوبی زیبا و ادبی و تطبیق آنها با هستی و حیات و سنن اجتماعی موجود در جامعه پرداخته است». (معرفت، محمد هادی، تفسیر و مفسران، ۲/ ۴۸۱)

بنابراین ایشان این گرایش تفسیری را گرایشی نوپدید می‌داند که دارای نکات و پیام‌های زیبا و ادبی است و درصدد تطبیق آیات قرآن با واقعیات زندگی و سنت‌های اجتماعی است.

دوم - دیدگاه نویسنده کتاب «روش‌های تفسیری قرآن»

ایشان دکتر سید رضا مؤدب می‌نویسند:

«تفسیر اجتماعی حاصل رویکرد مفسران دوره جدید است. آنان اهتمام خود را برای حل مشکلات اجتماعی، پرداختن به تفسیر آیات می‌دانند و به سبک و روش نوینی به تفسیر رو کرده و معتقدند در سایه تحولات جدید و به وجود آمدن مشکلات اجتماعی بهترین راه حل مراجعه به تفسیر قرآن است و باید قرآن را نه با دیدگاه کلامی، فلسفی و ادبی بلکه با نگرش اجتماعی، تحلیل، مطالعه و تفسیر نمود.

آنان معتقدند هیچ کتاب آسمانی مانند قرآن به بیان مسایل اجتماعی نپرداخته و مسائل مربوط به زندگی اجتماعی انسان را از منظر الهی بیان نکرده است. (مؤدب، سیدرضا، روش‌های تفسیری قرآن، ۲۸۱)

سوم - دیدگاه استاد حسین علوی مهر

«یکی از گرایش‌هایی که در قرون اخیر گسترش یافته است، تفسیر قرآن کریم با دید نیازهای اجتماعی است. این گرایش براساس یافته‌هایی از قرآن به مباحث مورد نیاز جامعه خود پرداخته تا مشکلات اجتماعی عصر خود را حل کند یا دین را به حل مشکل جدیدی متناسب با زمان مطرح نماید». (علوی مهر، حسین، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، ۳۴۳)

چهارم - دیدگاه دکتر محمد علی رضایی اصفهانی

در نگاه ایشان این گرایش تفسیری دارای ویژگی‌هایی است که آن را از سایر گرایش‌ها ممتاز می‌سازد از جمله:

- ۱- به آیاتی از قرآن که مسائل اجتماعی را بیان می‌کند، بیشتر پرداخته است.
- ۲- به مشکلات مسلمانان در عصر خویش توجه کرده و آیات قرآن را بر زندگی عصر خود تطبیق می‌دهد.
- ۳- به شبهات و اشکالات مخالفان نسبت به قرآن و اسلام توجه کرده است.
- ۴- مفسر در این گرایش روحیه‌ای اجتماع‌گرایانه دارد و آیات قرآن را از زاویه فرد نمی‌بیند. (رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن، ۲/ ۳۴۹)

بررسی و نقد

آنچه در این دیدگاه‌ها نمود فراوان داشت عبارت‌های: «نیاز اجتماعی»، «دردهای اجتماع»، «مشکلات اجتماع» بود به نظر می‌رسد این‌ها انگیزه و دغدغه مفسران اجتماعی در طول تاریخ حیات این نوع گرایش بوده است و این مطلبی است غیر قابل انکار. اما به نظر می‌رسد تعریف گرایش غیر از انگیزه مفسر است. توضیح آن که این امکان وجود دارد که مفسری بدون داشتن انگیزه‌های فوق دست به تفسیر اجتماعی بزند. بنابراین بهتر است گرایش اجتماعی را این گونه تعریف کنیم:

«تفسیر آیات قرآن با نگاه اجتماعی و از منظر علوم اجتماعی» و به بیانی دیگر «بررسی میان رشته‌ای موضوعات قرآنی و از منظر تفسیر و علوم اجتماعی».

تاریخچه گرایش اجتماعی تفسیر قرآن

هر چند در مورد اینکه کدام شخصیت را بایستی مبتکر این گرایش دانست در میان صاحب نظران اتفاق وجود ندارد. اما همگی مصر را مهد این گرایش

می‌دانند. حضرت آیت الله سبحانی معتقد است که مبتکر این گرایش سید جمال الدین اسدآبادی است وی در کتاب المناهج التفسیریة می‌نویسد: «اولین کسی که این باب یعنی گرایش اجتماعی قرآن را به روی همگان گشوده و نگاه مسلمانان را به طرف آن جلب کرد سید جمال الدین اسدآبادی است وی در سخنان معروفش می‌گوید:

«بر شما باد به برترین ذکر خدا و رساترین برهان الهی (قرآن) چرا که آن نور درخشانی است که به وسیله آن می‌توان از تاریکی‌های اوهام و خیالات بیرون آمد و آن همان چراغ نجات است هر کس هدایتش را طلب کرد نجات یافت و هر که از آن روی بر تافت نابود گشت. آن راه مستقیم خداست که سالکانش هدایت یافتگان و آنان که آن را جدی نگیرند، گمراهانند» (سبحانی، جعفر، المناهج التفسیریة، ۱۰۱)

سید جمال در زمان اقامتش در مصر نهضت بیدارگری خود را به اوج رسانید. عنوان نشریه‌اش که عروة الوثقی بود از قرآن گرفته بود و در این نشریه به تفسیر آیات اجتماعی قرآن می‌پرداخت خطابه‌های آتشی داشت که بعضاً تا چهار ساعت به طول می‌انجامید. گفته‌اند که گاهی برخی از مستضعفین سخنان او از فرط هیجان یا تأثر مدهوش می‌گشتند. یک نمونه از سخنان وی که گویای مدعای ماست به قرار زیر است:

در صورت جلسه پانزدهم انجمن ملی قاهره چنین آمده است:

سید استاد بر کرسی خطابه رفته، گفت:

بارالها گفته تو است: ﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ﴾؛ (عنکبوت/۶۹)

و از آن‌جا که دعوت من و اجابت این نفوس زکیه خالصاً لوجهک الکریم بود، مرا به موجب گفته حق خود به سبیل عدالت راهنمایی فرمودی.

آقایان! مدینه فاضله انسانی و صراط مستقیم سعادت بشری قرآن است. گرامی دستور مقدس که نتیجه شرافت کل ادیان حقه عالم و برهان قاطع خاتمیت مطلقه دین اسلام الی یوم القیامه و ضامن سعادت دارین و فوز نشأتین است، [همین کتاب است، اما] آه! آه! چه سان از فرط غفلت مهجور شده. گرامی دستور مقدس که مختصر شراره‌ای از قبسات انوار مضيئه‌اش، عالم قدیم و دنیای جدید را از آن حقارت به این تمدن رسانیده، آه! آه! چه سان فواید امروز آن از فرط جهل و غلفت، منحصر در امور ذیل شده است:

تلاوت بالای قبور در شب های جمعه، مشغولیت صائمین، زینت مساجد، کفاره گناه، بازیچه مکتب چشم زخم، نظر قربانی، قسم دروغ، مایه گدایی، زینت قنداق، سینه بند عروس، بازوبند نانوا، گردن بند بچه، حمایل مسافران، انتقال اسباب، حرز زورخانه کار، مال التجاره روسیه و هند، سرمایه کتابفروش‌ها، سرمایه‌گذاری زنان بی تقوا و مردان بی سر و پا در معابر.

وا اسفا! یک سوره والعصر که سه آیه بیش نیست، اساس نهضت اصحاب صفه گردید که از فیض مقدس همین مختصر سوره مبارکه، شرک‌زار بتخانه مکه را بستان وحدت و یزدان خانه بطحا نمودند. این کتاب مقدس آسمانی، این گرامی تصنیف حضرت سبحانی، این مایه کل سعادت انسانی، امروز از دیوان سعدی و حافظ و مولوی و ابن فارض کمتر محل اعتنا و مورد اهتمام است و کمتر، در هر مواعظ و معانی عرشی و فرشی از او استفاده می‌کنند. اما برعکس، اگر در جمعی، یکی از منسوجات شعریه خوانده شود، نفس از ته دل کشیده، گوش‌ها و ذهن‌ها برای آن بازماند، اما قرآن هرگز در هیچ جا با قیل و قال و فکر کسی مزاحم نخواهد بود. (خوش منش، ابوالفضل، پژوهش و حوزه ش ۳۰/

برخی دیگر از صاحب نظران از جمله مرحوم آیت الله معرفت رحمته الله شیخ محمد عبده را مبتکر این گرایش می‌دانند. (تفسیر و مفسران، ۲/ ۴۸۳) جمع بین این دو دیدگاه این است که گفته شود جرقه اولیه به وسیله مرحوم سید جمال الدین اسدآبادی زده شد اما شاگردش شیخ محمد عبده تعالیم استادش را جامه عمل پوشید و اولین تفسیر اجتماعی توسط وی نگاشته شد یعنی تفسیر المنار. پس از شیخ شاگردانش در مصر و سایر بلاد اسلامی گرایش وی را گسترش دادند. در مصر شاگرد عبده، رشید رضا بخشی دیگر از تفسیر المنار را نوشت، شیخ احمد مصطفی مراغی «تفسیر مراغی» را و سید قطب تفسیر «فی ظلال القرآن» را نوشتند.

در سوریه قاسمی «محاسن التاویل» را و در لبنان محمد جواد مغنیه «الکاشف» را و علامه سید محمد حسین فضل الله «من وحی القرآن» را و در تونس ابن عاشور «التحریر و التنویر» را و در هندوستان و پاکستان و ایران مفسران زیادی همچون سید احمد خان هندی، شبلی نعمانی، ابوالکلام آزاد، ابوالاعلی مودودی، اقبال لاهوری، آیت الله طالقانی، علامه طباطبائی، محمد تقی شریعتی مزینانی، مهندس بازرگان، علامه شهید استاد مطهری و ... گرایش اجتماعی را پرورش دادند.

برخی از افراد موفق و بسیاری دیگر از علمای دینی و روشنفکران مذهبی هیچ‌گاه تفسیر ننوشتند اما آنان را بایستی در زمره مفسران اجتماعی دانست افرادی نظیر امام خمینی، نائینی و قبل از همه خود سید جمال الدین که نوشتن تفسیر را رسالت خویش نمی‌دانست.

ویژگی‌های گرایش اجتماعی

مفسرانی که با این گرایش به تفسیر قرآن روی آورده‌اند به موارد زیر عنایت

بیشتری داشته‌اند:

۱. تاکید و عنایت و توجه ویژه بر آیات اجتماعی قرآن
۲. دخالت ندادن تعصبات نژادی، ملی و مذهبی
۳. عدم ورود به محدوده ابهامات قرآن مانند حروف مقطعه
۴. عدم ورود به جزئیات مفاهیمی چون برزخ، بهشت، جهنم، حور و قصور و غلمان و نظایر آنها
۵. پرهیز از بکارگیری اصطلاحات علوم و فنون مختلف در تفسیر
۶. عنایت ویژه به آیاتی که مشکلات و دردهای موجود جوامع انسانی را می‌تواند مداوا نماید.
۷. معرفی و بحث از سنت‌های حاکم بر جهان و انسان و جوامع بشری و تبیین دیدگاه قرآن در این زمینه
۸. عنایت ویژه به مواعظ و ارشادات قرآن و آموزه‌های تربیتی و اخلاقی
۹. اثبات اینکه قرآن کتاب حیات و زندگی است و تایید آن توسط آیات قرآنی
۱۰. اثبات اجتماعی بودن تعالیم قرآن و این‌که تعالیمش صرفاً فردی نیست.
۱۱. اثبات اینکه نسخه شفابخش دردهای مزمن جوامع بشری قرآن است.
۱۲. پاسخ به شبهات و ایراداتی که به دین و قرآن و اسلام وارد کرده‌اند.
۱۳. میدان دادن به عقل و اعتبار بخشیدن به قضاوت‌های روشن آن و تاویل بردن ظواهری که با عقل مسلم ناسازگار است.
۱۴. نپرداختن به احادیث ضعیف و سخنان بی‌اساس به ویژه اسرائیلیات
۱۵. نگاه به آیات قرآن با توجه به اجتماع و از زاویه اجتماعی
۱۶. بیان شیوا و ساده در تبیین مطالب به گونه‌ای که برای عموم مسلمانان قابل فهم باشد.

۱۷. توجه ویژه به مشکلات عصری نظیر اسرائیل، علل عقب‌ماندگی مسلمانان، تفرقه و عدم اتحاد مسلمانان

۱۸. در این گرایش کمتر به مباحث ادبی، فلسفی، فقهی و به ویژه شأن نزول آیات پرداخته شده است. (مراجعه شود به: رضایی اصفهانی، منطق تفسیر قرآن ۲/ ۳۵۲ - ۳۴۸)

مهم‌ترین تفاسیر اجتماعی

۱. تفسیر المنار

اولین تفسیری است که با گرایش اجتماعی نگاشته شده است، نویسنده این تفسیر در اصل شیخ محمد عبده از شاگردان سید جمال الدین اسدآبادی است از اول قرآن تا آیه ۱۲۶ سوره نساء به مدت شش سال به انشای عبده و املای رشید رضا و از این آیه تا آیه ۵۲ سوره یوسف به قلم رشید رضا نگاشته شده است مجموعاً دوازده جلد و به زبان عربی است.

بنابراین تفسیری است ناقص. البته از شیخ محمد عبده که در سال ۱۳۲۳ قمری وفات یافت تفسیر جزء سی‌ام قرآن و بطور جداگانه برخی دیگر از سوره‌های کوچک قرآن مانند سوره عصر به همان روش و گرایش به یادگار مانده است.

۲. محاسن التأویل

نویسنده این تفسیر جمال‌الدین محمد قاسمی یکی از رهبران نهضت استعماری در شام و اهل سوریه است که از شاگردان شیخ محمد عبده می‌باشد. این تفسیر در هفده جلد و به زبان عربی نگاشته شده و کامل است.

۳. تفسیر مراغی

این تفسیر توسط شیخ احمد مراغی یکی دیگر از شاگردان عبده در ده مجلد

و به زبان عربی تمامی قرآن را تفسیر کرده است در این تفسیر بر فلسفه احکام و علل عقب ماندگی مسلمانان تاکید شده است.

نکته قابل ذکر این که ذهبی در جلد دوم کتاب التفسیر و المفسرون صفحه ۳۹۷ این تفسیر را از شیخ محمد مراغی دانسته است که اشتباه است چرا که شیخ محمد برادر نویسنده تفسیر مراغی است و مفتی الازهر بوده است.

۴. فی ظلال القرآن

سید بن قطب از عالمان فعال در نهضت اخوان المسلمین و از مجاهدان علیه استعمار بود که بخشی از تفسیر خود را در زندان نوشت. وی متواضعانه، کتاب خود را تفسیر نخواند بلکه آن را در سایه سار قرآن نامید. فی ظلال به زبان عربی در شش مجلد تمامی قرآن را تفسیر نموده است. در این تفسیر مسائل تربیتی و اجتماعی و آیات جهادی قرآن به طور ویژه مورد توجه واقع شده است.

۵. المیزان فی تفسیر القرآن

نویسنده این تفسیر علامه سید محمد حسین طباطبایی است این تفسیر در اصل به زبان عربی در بیست مجلد و در طول مدت بیست سال به رشته تحریر در آمده است. گرایش این تفسیر جامع است اما به مباحث اجتماعی نیز اهمیت داده و احیاناً تحت عنوان « بحث اجتماعی » به مطالبی که صبغه اجتماعی داشته پرداخته است.

۶. تفسیر نمونه

این تفسیر به زبان فارسی در ۲۷ مجلد توسط آیت الله مکارم شیرازی و جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم نگاشته شده و تمامی آیات قرآن را در برگرفته است. آنگاه به زبان عربی به نام «الامثل» و برخی زبانهای دیگر مانند اردو برگردانیده شده است. گرایش غالب این تفسیر اجتماعی است. نگارندگان در

مقدمه تفسیر خود آورده اند:

هر عصری ویژگی‌ها، ضرورت‌ها و تقاضاهایی دارد که از دگرگون شدن وضع زمان و پیدا شدن مسایل جدید و مفاهیم تازه در عرصه زندگی سرچشمه می‌گیرد. همچنین هر عصری مشکلات و پیچیدگی‌ها و رفتاری‌های مخصوص به خود دارد که آن نیز از دگرگونی اجتماعات و فرهنگ‌ها که لازمه تحول زندگی و گذشت زمان است، می‌باشد. افراد پیروز و موفق آنها هستند که هم آن نیازها و تقاضاها را درک می‌کنند و هم این مشکلات و رفتاری‌ها را که مجموع آنها را مسایل عصری می‌توان نامید.

۷. پرتوی از قرآن

آیت الله طالقانی نویسنده این تفسیر که هم‌چون سید قطب نام کتاب خود را تفسیر بنامید و هم‌چون او بخشی از کتابش را در زندان نگاشت و به سبق و سیاق سید قطب پرتوی از قرآن را نگاشت. گرایش نویسنده اجتماعی است وی می‌گوید:

شما را به خدا بیایید قرآن را از دست عمال اموات که این کار مخصوص کشور شیعه است بیرون بیاوریم. این کتاب، کتاب حیات، کتاب قدرت، کتاب هدایت و کتاب ایمان به چه روزی در میان ما افتاده است. متأسفانه این تفسیر ناتمام است از اول قرآن تا آیه ۲۸ سوره نساء و جزء سی‌ام قرآن در بر گرفته است.

هرچند نگارش پرتوی از قرآن در زندان آغاز شد اما هسته اصلی اندیشه طالقانی و برداشت‌های قرآنی او، همان دروس تفسیر قرآن کریم در مسجد هدایت تهران بود. طالقانی می‌گوید: بسیاری از برداشت‌های قرآنی تنها در مجالس درسی و هنگام نظر افکندن در نگاه جوانان علاقمند و مشتاق به نظم

می‌رسیدند.

گفتنی است که آن مجاهد نستوه و مفسر کبیر در سال‌های آغازین انقلاب برنامه‌ای زنده در سیمای جمهوری اسلامی ایران با عنوان قرآن در صحنه داشت که این عنوان خود حکایت از گرایش اجتماعی وی به قرآن دارد. ولی در این برنامه تلویزیونی از سوره نازعات می‌گفت و می‌فرمود: آن کسانی که نزوع کردند حرکت کردند و از جان خود گذشتند، باید مدبر امر باشند.

۸. من وحی القرآن

نویسنده این تفسیر یکی از علمای مبارز لبنان در عصر حاضر به نام علامه محمد حسین فضل الله بود این تفسیر با گرایش اجتماعی به زبان عربی توسط دارالملاک بیروت در ۲۴ مجلد به همراه یک جلد فهرست‌های تفسیر در سال ۱۹۹۸ میلادی به چاپ رسیده است.

۹. الکاشف

این اثر مربوط به یکی از علمای معاصر لبنانی به نام شیخ محمدجواد مغنیه است. وی کاشف را در هفت مجلد و به زبان عربی و با گرایش اجتماعی نگاشته است.

۱۰. تفسیر نوین

نویسنده این تفسیر یکی از احیاگران اندیشه‌های جدید اسلامی به نام استاد محمد تقی شریعتی مزینانی (م ۱۳۶۶ ش) با گرایش اجتماعی نگاشته شده است. نویسنده تنها موفق به تفسیر جزء سی ام قرآن شده است.

۱۱. تفسیر قرآن مهر

اثر دکتر محمد علی رضایی اصفهانی و جمعی از پژوهشگران که در ۲۶ جلد در سال ۱۳۸۸ هـ ش با رویکرد اجتماعی و تربیتی به چاپ رسیده است.

برخی دیگر از تفاسیر که در عصر حاضر نگاشته شده و یا در حال نگارش است و گرایش غالب در آن‌ها «گرایش اجتماعی» است به قرار زیر است:

- (الف) تفسیر آسان، محمدجواد نجفی
- (ب) مناہج البیان فی تفسیر القرآن، محمد باقر ملکی میانجی
- (ج) تفسیر روشن، حسن مصطفوی
- (د) تقریب القرآن الی الاذهان، آیت ... سید محمد حسینی شیرازی
- (هـ) تفسیر کوثر، یعقوب جعفری
- (و) من ھدی القرآن، سیدمحمد تقی مدرسی
- (ز) تفسیر القرآن الکریم، محمدعلی تسخیری و محمدسعید نعمانی
- (ح) الغیب و الشہادۃ، محمدعلی بازوری (از علمای سوریه)
- (ط) تفسیر کاشف، سیدمحمدباقر حجتی و عبدالکریم بی آزار شیرازی
- (ی) تہذیب التفسیر، عبدالقادر شبیبۃ المحمد (از اساتید دانشگاه مدینہ)

آسیب شناسی تفاسیر دارای گرایش اجتماعی

گرایش اجتماعی در کنار تمامی مزیت‌ها و نقاط مثبت و درخشان، نقاط ضعف و آسیب‌هایی چند داشته است که ذیلًا به اختصار عنوان می‌شود:

(الف) از آنجا که زمان زایش این گرایش مقارن است با آشنایی مسلمانان با پیشرفت‌های علمی غرب به نظر می‌رسد که هیجان ناشی از این آشنایی باعث شده است که تفسیر نگاران از هر علمی در تفاسیر خود سخن گویند و موضع قرآن را در قبال آن تبیین نمایند این امر منجر شده است که تفاسیر اجتماعی تبدیل شود به کشکولی از گرایش‌های نوین تفسیری لذا دیده می‌شود که در بسیاری از تفاسیر از گرایش‌هایی هم‌چون هنری، تربیتی، سیاسی، جامعه‌شناختی و ... استفاده شده است.

ب) مرعوب علوم دنیای مغرب شدن، یکی دیگر از آسیب های برخی از تفاسیر اجتماعی است به راحتی آیات قرآنی که محمل علمی نداشته باشد تأویل بل تفسیر به رأی می کنند. چنین مواردی به وفور در آثار برخی از مفسران مانند رشید رضا و بازرگان می توان یافت.

ج) عقل گرایی افراطی و شاید بتوان گفت مادی گرایی در عرصه نظر و اندیشه و معرفت یکی دیگر از آفت هایی است که دامن برخی از مفسران اجتماعی را گرفته است. نمونه ها فراوان است به عنوان مثال: «شیخ محمد عبده در مورد فرشتگان و شیاطین معتقد است که اینان همان نیروهای فعال و موجود در عالم طبیعت و در جهت صلاح یا فساد حیات هستند اما اینکه آن ها مانند انسان موجوداتی مستقل با اعضا و جوارح خاص باشند صحیح نیست» (معرفت، محمد هادی، تفسیر و مفسران ۲/ ۴۸۵)

رشیدرضا در مورد جن می گوید: ممکن است میکرب های بیماری زا نوعی جن باشند و در ذیل آیه «الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ» بقره/ ۲۷۵.

می گوید: متکلمین معتقدند: جن جاننداری پنهان است و دیده نمی شود و ما مکرر در المنار یادآور شدیم: صحیح آن است که اجسام زنده پنهان که در این عصر به وسیله میکروسکوپ ها دیده می شوند و میکرب نامیده می شوند نوعی جن باشند و ثابت شده که آنها علل اکثر بیماری ها هستند. (همان، ۴۹۳)

همین روحیه مادی گرایی و علم و عقل زدگی باعث شده است که آیات مربوط به خوارق عادات و معجزات در برخی از این تفاسیر به نفع دیدگاه علمی و تجربی تفسیر به رأی شود. مطالب تفسیر المنار ذیل آیات ۶۶ و ۶۵ سوره بقره و آیات ۵۵ و ۵۶ و آیات ۶۷ الی ۷۳ همان سوره و همچنین آیه ۲۴۳ سوره

مذکور شاهد مدعای ماست.

نمونه‌هایی از تفسیر اجتماعی آیات قرآن

آنگاه که مفسر از منظر علوم و مسائل اجتماعی به آیات قرآن نظر می‌افکند و درباره آنها تفکر و تدبر نماید زیباترین، اساسی‌ترین و سرنوشت سازترین اصول و قواعد و راهکارها برای ساختن جامعه‌ای سعادتمند از دل آیات قرآن رخ می‌نماید. مطالبی که بدون داشتن گرایش اجتماعی متوجه آن نمی‌توان شد. اینجاست که به حقیقت بایستی اذعان نمود که احیای قرآن بدون داشتن گرایش اجتماعی غیرممکن است. بزرگ‌ترین مفسر قرآن پس از نبی مکرم اسلام یعنی امام علی علیه السلام نیز فرمودند: احیاء الاجتماع علیه و امانته الافتراق عنه. «احیای قرآن جز اتحاد بر محور آن مفهومی ندارد چنان که معنی میراندن قرآن جز جدایی از آن چیزی نیست» (نهج البلاغه صبحی صالح، خطبه ۱۲۷)

«صبر، یکی از ملکات نفسانی است که فرد واجد آن را قارد می‌سازد که امور سخت و طاقت‌فرسا را تحمل نماید و به مشکلات راه حق خرسند باشد. صبر یکی از سجایای اخلاقی است که شرط به کمال رسیدن سایر سجایای اخلاقی است و نعمتی بالاتر و برتر از صبر برای هیچ مردم و جامعه‌ای وجود ندارد. اگر روحیه صبر و شکیبایی در میان جامعه از بین برود یا ضعیف شود (تمامی امور آنان رو به ضعف و انحطاط می‌گراید) به عنوان مثال: عقب‌ماندگی علمی یک جامعه مانند دنیای اسلام در زمان ما اگر به دقت موشکافی شود عاملی جز ضعیف شدن روحیه صبر و پایمردی ندارد. چنین شخصی آنگاه که با یک مساله علمی مواجه می‌شود هیچ‌گاه در جهت توسعه آن علم نمی‌کوشد و مشکلات پژوهش علمی را تحمل نمی‌کند بلکه مقلدانه بدون آنکه رنجی را تحمل کند از

آن استفاده و تکرار می‌کند. چنین شخصی برای توجیه کارش و آرام کردن وجدانش به اسلاف علمی مسلمانان می‌نازد در حالی که آنان اگر نزد وی دارای احترامی بودند، باید به عنوان الگوی رفتاری خویش، انتخابشان می‌نمود (و همچون خود آنان اسلاف و گذشتگان را ما فوق خطا و لغزش نمی‌دانست (سبحانی، جعفر، المناهج التفسیریة، ۱۰۳).

ملاحظه می‌شود که مفسر مزبور با نگاهی فرا فردی به آیه «وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» چگونه یکی از علل عقب‌ماندگی علمی دنیای اسلام را واکاوی و ریشه‌یابی نموده است و طبیبانه در صدد مداوای دردهای مزمن اجتماع خویش است. (ب) در تفسیرنمونه ذیل آیه ۱۹۵ سوره بقره «وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...» چنین آمده است:

انفاق مانع هلاکت اجتماعی

گرچه این آیه در ذیل آیات جهاد آمده است ولی یک حقیقت کلی و اجتماعی را می‌توان از آن استفاده کرد و آن اینکه انفاق به طور کلی سبب می‌شود که افراد اجتماع از هلاکت رهایی یابند و به عکس هنگامی که مسئله انفاق فراموش شود و ثروت‌ها در یک قطب اجتماع جمع شود، اکثریتی محروم و بینوا به وجود می‌آیند و دیری نخواهد گذشت که یک انفجار عظیم در اجتماع به وجود می‌آید که نفوس و اموال سرمایه‌داران در آتش این انقلاب خواهد سوخت! از اینجا ارتباط مسئله «انفاق» و «پیشگیری از هلاکت» روشن می‌گردد.

بنابراین انفاق قبل از آنکه به حال محرومان مفید باشد به نفع سرمایه‌داران است یعنی تعدیل ثروت حافظ ثروت است. چنان که علی علیه السلام به همین حقیقت اشاره می‌کند: «حَصَّنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ» اموال خویش را با دادن زکات حفظ کنید. (تفسیر نمونه، ۲/ ۲۲)

ج) مرحوم آیت ا... طالقانی ذیل آیه شریفه ۶۱ سوره بقره و در توضیح هبوط بنی اسرائیل «اهْبِطُوا مِصْرًا» این هبوط را صورتی دیگر از هبوط آدم می‌داند که در آیه‌های ۳۶ و ۳۸ همین سوره ذکر شده است به نوع انسان پس از آن هبوط نخستین، فرصتی دیگر داده می‌شود اما او در این مرحله نیز فاقد استواری و ثبات قدم است و عهد خود را با خدا، پس از مشاهده آن همه آیات - آن هم بر سر سیر و پیاز - زیر پا می‌نهد. این است که برای بار دوم، امر هبوط و سقوط متوجه او می‌گردد. و این هبوط دوم، فرار از طبیعت، فطرت و استقلال است و آغاز مرحله شهرنشینی، مرحله‌ای براساس شهوت و تأمین لذات و آغاز زندگی انگلی توأم با تفنن، شکم‌بارگی و شیوع تنبلی، بیماری‌ها و خلیقات ناشی از آن همانند تقلید و مصرف گرایی. او این هبوط را مقابل زندگی طبیعی و فطری انسان و هوشیاری و برخورداری او از تمام مواهب طبیعی - که قبل از چنین هبوطی داشته است - قرار می‌دهد. به عقیده وی همین خوی تقلید و سبک سری است که رها کردن شعائر و نوامیس دین و روی آوردن به تقلید دیگران یا همان بوزینه شدن مذکور در خصوص بنی اسرائیل را موجب می‌گردد. در صورت وقوع چنین حالتی، هیچ یک از تربیت‌های غیردینی و ملی‌گرایانه نیز برای انسان سودی نخواهد داشت.

مرحوم طالقانی ذکر داستان «ذبح گاو» در سوره موسوم به همین جاندار را پس از آیات مربوط به شهرنشینی، نمود و نمادی از پرستش شهوات و عبادت طاغوت می‌شمارد، پرستشی که پس از آن شیوه‌ی زندگی دامن‌گیر انسان گردیده و او موظف است با ذبح گاو، ریشه آن شهوات را از دل خود برکند. وی با استشهاد به مسأله گاو پرستی نزد دیگر ملل دنیا از مصر باستان تاکنون، داستان ذبح گاو را دارای ابعاد وسیع می‌شمارد و هرگز آن را در داستان معروف آن

جوان اسرائیلی و یا داستان زنده کردن یک مرده که در نزاعی محدود به قتل رسیده است، محصور نمی‌سازد. (طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، ۱/ ۱۹۲) پایان بخش این نوشتار مزین می‌نماییم به کلام بزرگ مفسر اجتماعی قرن، مرحوم حضرت امام خمینی رحمته الله علیه

«ما مفتخریم و ملت عزیز سر تا پا متعهد به اسلام و قرآن مفتخر است که پیرو مذهبی است که می‌خواهد حقایق قرآنی را که سراسر آن از وحدت بین مسلمین بلکه بشریت دم می‌زند، از مقبره‌ها و گورستان‌ها نجات داده و به عنوان بزرگ‌ترین نسخه نجات دهنده بشر از جمیع قیودی که بر پای و دست و قلب و عقل او پیچیده شده است و او را به سوی فنا و نیستی و بردگی و بندگی طاغوتیان می‌کشاند، نجات دهد... ما امروز مفتخریم که می‌خواهیم مقاصد قرآن و سنت را پیاده کنیم ... روی آوردن به قرآن از راه چاپ و نشر قرآن‌های زیبا از سوی حکومت‌های مدعی اسلام نیست، بلکه هدف این گونه حکومت‌ها محو قرآن و تثبیت مقاصد شیطانی ابرقدرت‌ها و نیز خارج نمودن قرآن کریم از صحنه است».

جمع بندی و نتیجه‌گیری

آنگاه که به آیات قرآن نه به عنوان ابزاری برای کسب ثواب و نه به عنوان کتابی برای تنظیم حیات فردی بلکه از منظر اجتماعی و با دیدی کلان و با دید علوم اجتماعی نگریسته شود خواهیم دید که انقلابی وسیع و عمیق در عالم تفسیر رخ می‌دهد و قرآن به قانون اساسی عالم بشریت تبدیل می‌شود. نمونه‌های این نوع نگاه و گرایش به آیات قرآنی در سطور گذشته مشاهده گردید.

منابع:

۱. خرم شاهی، بهاء الدین، تفسیر و تفاسیر جدید، چاپ اول انتشارات کیهان، ۱۳۶۴.
۲. خوش منش، ابوالفضل، فصل نامه پژوهش و حوزه، ش ۳۱-۳۰.
۳. رضایی اصفهانی، محمد علی، منطق تفسیر قرآن (۲)، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
۴. سبحانی، جعفر، المناهج التفسیریة چاپ سوم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۴.
۵. طالقانی، آیة الله سید محمود، پرتوی از قرآن، ۱۳۴۸ ش، شرکت سهامی انتشار، تهران.
۶. علوی مهر، حسین، روش ها و گرایش های تفسیری، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۷. مؤدب، سیدرضا، روش های تفسیری قرآن (ویرایش دوم)، چاپ سوم، قم، ۱۳۸۶.
۸. معرفت، محمد هادی، تفسیر و مفسران، ج ۲، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
۹. مکارم شیرازی، ناصر (با همکاری جمعی از نویسندگان)، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۴ ش، ۲۷ جلد.
۱۰. نهج البلاغه، امام علی علیه السلام، تدوین، سید رضی، انتشارات دارالهجرة، قم. (نسخه صبحی صالح).
۱۱. صحیفه نور، وصیت نامه سیاسی - الهی حضرت امام خمینی.